

# Współczesne tendencje w adaptowaniu obiektów sakralnych w Europie

Mgr inż. arch. Martyna Wojtuszek, Wydział Architektury Politechniki Śląskiej, Gliwice

## Ewolucja funkcji kościoła

Kościół, w powszechnym rozumieniu, jest czymś stałym, budowlą o sztywnym i niezmiennym schemacie funkcjonalnym i precyzyjnie sformułowanym kodzie formalnym. W rzeczywistości budynek kościoła od początków chrześcijaństwa przeszedł skomplikowaną drogę ewolucji, zarówno formalnej jak i funkcjonalnej.

Do III wieku n.e. chrześcijanie spotykali się na modlitwie w domach i salach zebrań. Charakter tych miejsc nawiązywał do archetypu wieczernika, czyli miejsca zgromadzenia wiernych. Była to przestrzeń publiczna, z której wszyscy uczestnicy zebrań korzystali na równych prawach. W odróżnieniu od świątyń pogańskich miejsca te nie były miejscami, w których mieszka Bóg („chwata Pańska odeszła od progu świątyni” [Ez 10,18]), nie nosiły też znamion miejsca sprawowania obrzędów, jak np. całopalne ołtarze żydowskie.

Proces sakralizacji domu modlitwy zwiastują obiekty takie jak kościół w Tyrze (315 r.), Bazylika Narodzenia Pańskiego w Betlejem (333 r.) czy Bazylika Grobu Świętego w Jerozolimie (336 r.). Być może na skutek napływu ze Wschodu centralnych tradycji architektonicznych budowie te tworzą emocjonalnie ekspresyjną przestrzeń, która zyskuje szczególne znaczenie – staje się domem Boga. Cezary Wąs określa ten przełom następująco: „lokalizowanie świętości, jej temporalizacja i uprzedmiotowienie to wręcz neopogańska rewolucja w świecie pojęć chrześcijańskich.” [8, s. 17].

Wraz z rosnącą liczbą wiernych chrześcijan następowała hierarchizacja Kościoła, czego efektem były zmiany liturgiczne. Równość wyznawców stopniowo przekształcała się we współuczestnictwo w obrzędach sprawowanych przez kapłana. Przestrzennym efektem tych zmian było zastąpienie stołu ołtarzem, który stał się dominantą funkcjonalną i kompozycyjną oraz wykształce-

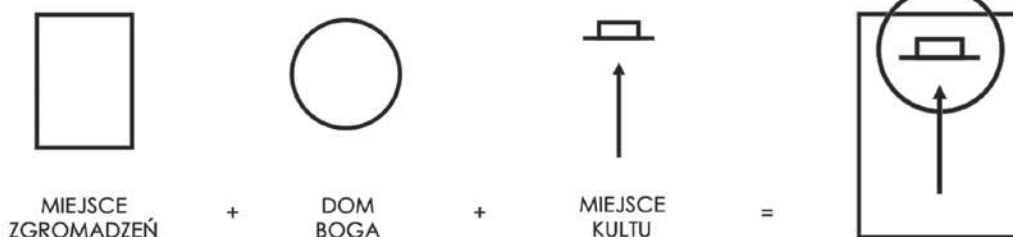
nie osiowego układu budynków sakralnych. Przestrzeń kościoła została podporządkowana funkcji sprawowania obrzędów.

W ten sposób kościół jako nowy typ budynku stał się wypadkową trzech funkcji, a każda z tych funkcji wnosi do kanonu budowania obiektów sakralnych swoje własne cechy formalne i plastyczne.

- miejsce zgromadzeń – przestrzeń emocjonalnie neutralna, w którym każdy punkt jest tak samo ważny, o układzie horyzontalnym i cechach typowych dla obiektów publicznych,
- dom Boga – przestrzeń intymna, gdzie wchodzący jest gościem lub intruzem, silnie nacechowana emocjonalnie, akcentująca kierunki wertykalne, oryginalna, wzniosła i wspaniała,
- miejsce kultu – przestrzeń wywołująca emocjonalne napięcie, kompozycyjnie w całości nakierowana na dominantę, jaką jest ołtarz, przestrzeń jest silnie hierarchiczna.

„Pryncypia i język kultury europejskiej metafizyki nie są niezienne, zarówno ona sama, jak i architektura, stoją nadal przed wyzwaniem niewyraźnej tajemnicy, ukrytego sensu, transcendencji.” [4, s. 82]. Budowie podporządkowane opisanej trójjedności podlegają dalszej ewolucji funkcjonalnej, formalnej i symbolicznej. W zależności od ducha epoki i zmieniających się poglądów poszczególne aspekty zyskują większe lub mniejsze znaczenie, czasem któryś z trzech wyznaczników staje się dominujący, jednak aż do czasów współczesnych z reguły kościoły są syntezą opisanych trzech funkcji.

Rozpoznanie charakteru kościoła i poszczególnych jego stref będzie miało znaczący wpływ na podejmowanie decyzji o sposobie jego użytkowania i kierunkach adaptacji. Przede wszystkim należy mieć jednak świadomość, że zawsze najlepszym przeznaczeniem dla kościoła jest kościół [3, s. 105].



**Rys. 1.**  
Kościół jako  
wypadkowa trzech  
funkcji (oprac. autorki)

## Adaptacja kościołów w przeszłości

Historia architektury pokazuje dobitnie, że zmieniająca się sytuacja społeczna implikuje bardzo różne sposoby użytkowania kościołów, czasem odległe od założeń przyświecających ich powstawaniu. Od czasów średnio-wiecznych katedry były wykorzystywane jako miejsca spotkań okolicznych mieszkańców, wewnątrz murów świątynnych załatwiano interesy publiczne i prywatne. Łączono również sferę religijną z ludyczną poprzez organizowanie występów teatralnych lub muzycznych, albo po prostu świętowanie.

Obiekty sakralne w kulturze europejskiej odzwierciedlały w sposób symboliczny siłę społeczeństwa bądź narodu. Kościołom poświęcano szczególną uwagę, a także ogromne środki finansowe i techniczne. Świątynie stanowiły nieraz ważny element systemu obrony miejscowości, sytuując się na pograniczu architektury militarnej. Kościoły, które na skutek działań politycznych znalazły się w strefie wpływów innego kręgu kulturowego, były burzono lub zmieniały swoje przeznaczenie, np. Hagia Sophia w Istantule, w XV wieku zamieniona na meczet.

Świątopoglądowe przemiany XIX i XX wieku spowodowały dążenie do wyparcia wiary z życia ludzi. Szczególnie w krajach, gdzie funkcjonowały systemy totalitarne posłużono się więc kościołami jako sposobem na manipulację tożsamością kulturową. Masowo przekształcano świątynie w obiekty przemysłowe, magazyny i obiekty użyteczności publicznej, aby zniekształcić lub zatrzeć ich symboliczne znaczenie.

Adaptacje obiektów sakralnych nie są więc zjawiskiem nowym, charakterystycznym tylko dla przełomu wieków XX i XXI. Historia uczy nas także, że użytkowanie kościołów w sposób niezgodny z ich pierwotnym przeznaczeniem może mieć negatywny wpływ na ich wartość architektoniczną.

## Adaptacja kościołów na przełomie XX i XXI wieku – przyczyny

Powodem dla którego podejmuje się obecnie adaptacje funkcjonalne kościołów jest spadek liczby wiernych biorących czynny udział w nabożeństwach. W rezultacie świątynie pustoszeją. Taka sytuacja prowadzi w szybkim tempie do ich dewaluacji na skutek niepodjęcia działań konserwacyjnych oraz deficytu środków na bieżące utrzymanie. To negatywne zjawisko powoduje, że społeczeństwa, niezależnie od wyznawanych w nich poglądów religijnych, tracą istotną część swojego dziedzictwa kulturowego. Poza oczywistą symboliczną wartością jako znak obecności Boga w świecie, kościoły są wyznacznikiem poziomu rozwoju kultury, sztuki i techniki epok, w których powstawały i społeczeństw, które je wybudowały. Dlatego też konieczne jest podjęcie działań zapobiegających utracie wartościowych przykładów architektury sakralnej. Jednym z takich działań jest adaptacja – zespół czynności mający na celu do-

stosowanie budynku do nowych wymagań użytkowych. Spośród wszystkich dostępnych działań konserwatorskich, adaptacja może być najskuteczniejszym narzędziem zachowania kościoła jako pełnowartościowego dzieła architektury, ale niewłaściwie przeprowadzona może mu również najbardziej zaszkodzić.

Adaptacja kościoła ma na celu przystosowanie go do współczesnych wymogów funkcjonalnych przy równoczesnym zachowaniu jego walorów architektonicznych, historycznych i przestrzennych. Zgodnie z obecnymi poglądami konserwatorskimi powinna opierać się na zachowaniu „charakterystycznego układu funkcjonalno-przestrzennego, wartości artystycznych i oryginalnej substancji przy minimalnym wprowadzeniu nowych elementów” [7, s. 135]. Sukces adaptacji kościoła, jak i każdego innego budynku historycznego, w znacznej mierze zależy od dobrania właściwej funkcji. W przypadku świątyni zadanie jest jednak szczególnie, ponieważ ze względu na wyjątkowy charakter i symbolikę kościoły nie są obiektami elastycznymi i z reguły, nawet w okresie modernistycznej fascynacji elastycznością funkcjonalną, kościoły były obiektami z góry przeznaczonymi wyłącznie dla funkcji sakralnej.

## Jak są adaptowane kościoły w Europie – typy

Poniżej przedstawiono charakterystykę podstawowych kategorii adaptacji kościołów wyznaczonych w oparciu o kryterium nadawanego im przeznaczenia oraz stopnia przekształceń, będących jego następstwem. Wyznaczono następujące kategorie adaptowanych kościołów:

- budynek mieszkalny, w tym budynki jednorodzinne i wielorodzinne oraz zamieszkania zbiorowego przeznaczone do stałego pobytu ludzi, np. hospicjum, dom spokojnej starości, dom dziecka, budynek zamieszkania zbiorowego o specjalnej obsłudze,
  - komercyjny obiekt usługowy, w tym budynki zamieszkania zbiorowego przeznaczone do okresowego pobytu ludzi i budynki rekreacji indywidualnej, obiekty gastronomii, handlu, rozrywki, obiekty biurowe,
  - obiekt kulturalny, np. centrum kultury, muzeum, galeria, teatr, sala koncertowa, sala wielofunkcyjna,
  - kościół o rozszerzonym użytkowaniu, pochodząca z Niemiec idea rozszerzania działalności kościołów na sferę kulturalną i społeczną,
  - miejsce pamięci, np. mauzoleum, kolumbarium, pomnik,
  - nowa świątynia, w tym kościół innego wyznania, kościół rekolekcyjny, sanktuarium, kościół autostradowy, kościół cementarny, kaplica bezwyznaniowa.
- Charakterystyka powstała w oparciu o analizę 203 współczesnych realizacji europejskich i wybranych spośród nich reprezentatywnych przykładów. Określa cechy typowe dla poszczególnych kategorii<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> co oznacza, że istnieją takie realizacje, które mimo przynależności do danej kategorii, nie posiadają niektórych typowych dla niej cech



### BUDYNEK MIESZKALNY

Adaptacja kościoła na budynek mieszkalny wiąże się z bardzo dużą ingerencją w zastaną strukturę.

Z reguły modyfikacjom ulega zarówno wnętrze, jak i fasady. Likwidowane jest całkowicie wyposażenie kościoła, czasem włącznie z witrażami, sklepieniami, posadzkami i polichromią. Wprowadzane są podziały kondygnacji w postaci dodatkowych stropów i ścian, co uniemożliwia odnalezienie w zaadaptowanym budynku kształtu i proporcji dawnego wnętrza. Typową formą jest sypialnia na antresoli i reprezentacyjny pokój dzienny o dużej wysokości, a w przypadku budynków wielorodzinnych wewnętrzny dziedziniec, z którego dostępne są mieszkania. Wymóg oświetlenia dziennego narzuca konieczność dodatkowej perforacji, co jest często realizowane poprzez świetliki dachowe. Na dachach pojawiają się też kominy. Nawet jeśli fasady kościoła pozostają niezmiennione, obiekt w widoku z zewnątrz traci swój charakter za sprawą małej architektury i zagospodarowania terenu typowych dla zabudowy jednorodzinnej.

Najczęściej na budynki mieszkalne adaptowane są niewielkie kościoły i kaplice (do 400 m<sup>2</sup>), szczególnie jeśli są oddalone od miejscowości. Większe kościoły adaptowane są na apartamentowce lub domy ze specjalną opieką, wtedy dawna struktura kościoła jest silnie przekształcona, aż do skrajnych przypadków, gdzie powtórzone jedynie zarys ścian zewnętrznych (np. dawny kościół ewangelicki na Osiedlu Ludger w Lichtenvoorde, Holandia, Atelier PRO architekten, 2005 r.). Spośród wszystkich typów adaptacji, wśród kościołów zaadaptowanych na budynki mieszkalne jest najwięcej wybudowanych w XX wieku i nie podlegających ochronie konserwatorskiej, co może wiązać się z trudnością lub wręcz niemożliwością przeprowadzenia takiej adaptacji w zgodzie z wymogami konserwatorskimi. Przekształcenia kościołów w obiekty mieszkalne są najczęściej długoterminowe i nieodwracalne. Obiekty takie definitywnie tracą swą sakralną funkcję, co może być powodem kontrowersji wokół tego typu przekształceń.

Czy dom Boga może stać się domem człowieka? Niewątpliwie te dwie funkcje posiadają cechy wspólne, takie jak intymność i hierarchizacja prywatności przestrzeni, ale ludzkie mieszkanie i kościół stoją na przeciwnych biegunach duchowej aury. Niezwykłość, ponadczasowość i transcendencja architektury sakralnej w odniesieniu do codzienności, komfortu i przytulności powodują powstanie rozdźwięku, który architektom rzadko udaje się pogodzić.



### KOMERCYJNY OBIEKT USŁUGOWY

Adaptowanie świątyń na obiekty komercyjne wiąże się z ryzykiem protestów społecznych opartych na pojmowaniu architektury sakralnej jako wspólnego dobra, posiadającego swoje ograniczenia etyczne. Adaptacja na obiekt usługowy wiąże się zawsze z przebudową wnętrza, czasem fasad (konieczna, żeby zasygnalizować potencjalnym odbiorcom aktualne

przeznaczenie), a często z dobudową dodatkowej bryły. Okazuje się jednak, że tego typu inwestycje są atrakcyjne, ponieważ gwarantują zainteresowanie odbiorców, m.in. dzięki spektakularności, renomie, dobrej lokalizacji, unikatowym walorom przestrzennym, nieprzeciętnemu klimatowi wnętrz, dobrej akustyce i wysokiemu standardowi wykonania.

Podobnie jak kościoły, komercyjne obiekty usługowe są miejscami zgromadzeń. Posiadają one takie cechy wspólne z kościołami, jak potrzeba zapewnienia obszernej sali, gdzie mogą zbierać się ludzie. Duże wysokości i kubatura są zaletą adaptowanej przestrzeni. Umożliwiają stworzenie reprezentacyjnego i unikatowego charakteru atrium, sali sprzedaży, hali sportowej lub innej strefy funkcjonalnej (np. Pitcher & Piano Pub w Nottingham, arch. Fusion Design and Architecture, 2004 r., dawny kościół unitarystów). Wprowadzane do wnętrza nowe formy są spektakularne i kontrastowe w stosunku do substancji historycznej, ale stosuje się też wypełnienie nisz, empor, naw bocznych czy antresole obiegające całe wnętrze kościoła, a więc elementy wykorzystujące potencjał formy kościoła.

Adaptacjom na komercyjne obiekty usługowe podlegają zazwyczaj duże i średnie kościoły, zlokalizowane w centrach miast. Ze względu na etyczną kontrowersyjność, wybiera się takie obiekty, które od lat stoją puste lub te, które już wcześniej pełniły funkcje inne niż sakralne. Komercyjny obiekt usługowy to typowe miejsce zgromadzeń, odpowiada więc bezpośrednio jednej z tradycyjnych funkcji kościoła.



### OBIEKT KULTURALNY

Obiekty kulturalne i kościoły posiadają pewne cechy wspólne, takie jak podniosły nastrój, reprezentacyjność, duże rozpiętości i wysokości,

czasowe przebywanie większej liczby użytkowników czy finansowanie ze środków publicznych, co powoduje, że funkcje kulturalne są preferowane dla desakralizowanych kościołów. Konieczne zmiany – zagwarantowanie przestrzeni ekspozycyjnych, zaplecza socjalnego, sanitarnego i biurowego – zazwyczaj ograniczają się do wnętrza. Dużym ich atutem jest niewielka ingerencja w historyczną substancję, czasem całkowicie odwracalna (np. The Garden Museum w Londynie, Dow Jones Architects, 2008 r., dawniej kościół St. Mary in Lambeth).

Kościół zamieniane na obiekty kulturalne to z reguły duże świątynie w centrach miast, o znacznych walorach historycznych i architektonicznych. Wiele takich adaptacji zrealizowano w obiektach zabytkowych, w zgodzie z uwarunkowaniami ochrony konserwatorskiej. Obiekty kulturalne są najlepiej postrzeganym sposobem nowego użytkowania kościoła [1, s. 133], co może wynikać z faktu, że dawni uczestnicy nabożeństw mogą nadal pozostać użytkownikami budowli, z którą są emocjonalnie związani, a funkcje kulturalne nie niosą za sobą wątpliwości etycznych.



### KOŚCIÓŁ O ROZSZERZONYM UŻYTKOWANIU

Jednym ze sposobów użytkowania pustoszejących kościołów jest tzw. „rozszerzone użytkowanie”, czyli wykorzystywanie przestrzeni kościoła do organizowania, oprócz nabożeństw, także wydarzeń kulturalnych i społecznych. Działania te są nakierowane na społeczność lokalną i realizowane zarówno w dużych kościołach miejskich, jak i małych kościółkach wiejskich, warunkiem jest ich centralne położenie w przestrzeni lub w ludzkiej świadomości. W zakresie architektury zmiany dotyczą dodania zaplecza socjalnego i sanitarnego oraz stworzenie w nawie głównej elastycznej przestrzeni, dostosowanej do różnego rodzaju inicjatyw. Istnieją dwa sposoby adaptowania kościołów do wymogów rozszerzonego użytkowania: pierwszy zakłada minimalną wizualną ingerencję (dodatkowe funkcje w przestrzeniach typu nawa boczna, kruchta, empora), drugi natomiast maksymalny efekt poprzez inkorporację silnej formy, podejmującej aktywny dialog z istniejącą strukturą kościoła. Efekt wizualny nie zawsze idzie w parze z rzeczywistym stopniem ingerencji w historyczną substancję, czasem ta „silna forma” fizycznie nie wpływa na substancję historyczną, przybierając postać efemerycznego tekstylnego sufitu podwieszanego czy struktury konstrukcyjnej niezależnej od budowli kościoła (np. Miejski Kościół Parafialny pod wezwaniem NMP w Müncheberg, architekt adaptacji: Klaus Block, 1998–1999 r., dawniej kościół cysterski).



### MIEJSCE PAMIĘCI

Kościół o szczególnych cechach lub historii mogą zostać przekształcone w miejsce pamięci. Wiąże się to zazwyczaj z niewielką ingerencją – na przykład zabezpieczeniem pozostałości kościoła i zagospodarowaniem terenu przyległego lub nową aranżacją wewnątrz. Może skutkować też dobudową innego obiektu w powiązaniu z kościołem-rzeźbą (np. symbol antywojenny Gedachtnis Kirche w Berlinie, 1961 r., dawniej Kościół Pamięci Cesarza Wilhelma). Miejsca pamięci, podobnie jak działające kościoły, posiadają duchowy charakter, a poprzez swoją symbolikę fascynują i uczą. Zmiana kościoła w miejsce pamięci wydaje się szczególnie adekwatna dla kościołów zrujnowanych, które są zachowywane w formie trwałej ruiny.



### NOWA ŚWIĄTYNIA

Niektóre kościoły pozostają w ścisłej sferze sacrum, a jednak przechodzą proces adaptacji funkcjonalnej. Zmiany w strukturze architektonicznej są bardzo niewielkie, dotyczą głównie sfery symbolicznej i wyposażenia wnętrza oraz prac renowacyjnych i modernizacyjnych. Nowa świątynia, podobnie jak dawny kościół, posiada duchową atmosferę, ale w sposób szczególny musi przyciągać. Dlatego też podstawowym architektonicznym celem adaptacji kościoła na świątynię nowego rodzaju, obok dostosowania funkcji i symboliki, jest zapewnienie budynkowi atrakcyjności. Większość obiektów przekształconych w ostatnich latach w ten spo-

sób to kościoły małe i średnie (np. kaplica bezwyznaniowa The Rose Chapel w Stoneridge).

### Podsumowanie

W obiektach sakralnych w Europie zachodzą zmiany o charakterze architektonicznym. Dotychczasowe trzy aspekty funkcji zyskują nową interpretację (dom Boga – dom człowieka, miejsce zgromadzeń – komercyjny budynek publiczny, miejsce kultu – obiekt kulturalny). Podejmuje się też przekształcenia mające na celu utrwalenie dotychczasowej potrójnej funkcji w postaci kościołów o rozszerzonym użytkowaniu, miejsc pamięci i świątyń nowego typu.

Stopień ingerencji w istniejącą substancję budowlaną i przestrzeń kościoła w ramach przeprowadzanej adaptacji jest zależny od doboru funkcji. Największe zmiany są efektem adaptacji kościołów na budynki mieszkalne i komercyjne, umiarkowanym zmianom podlegają kościoły przekształcane na obiekty kulturalne i kościoły o rozszerzonym użytkowaniu. Najmniej zmian powoduje przekształcanie kościołów w miejsca pamięci lub w świątynie innego rodzaju. Wraz z rosnącym stopniem zmian wprowadzanych w adaptowany budynek kościoła, maleje poziom akceptacji społecznej dla całego przedsięwzięcia. Dobór właściwej funkcji powinien opierać się na wnikliwej analizie zapotrzebowania społecznego oraz uwarunkowań związanych z obiektem – lokalizacji, wiodących wartości, stanu technicznego i układu funkcjonalno-przestrzennego.

### BIBLIOGRAFIA

- [1] Ahn You Kyong, Adaptive Reuse Of Abandoned Historic Churches: Building Type And Public Perception, Office of Graduate Studies of Texas A&M University, 2007
- [2] Bishop B., An Investigation Into The Compatibility Between the Cultural Significance of Urban Church Buildings in England and the Demands of their Creative Re-use. University of Bath, Department in Architecture and Civil Engineering, 2009
- [3] Kiley C., Convert! The adaptive reuse of churches, Massachusetts Institute of Technology, 2004, document pdf [<http://dspace.mit.edu/bitstream/handle/1721.1/35692/56409883.pdf?sequence=1>] dostęp 12.10.2012]
- [4] Rewers E., Nieskończoność i chłód – ku metafizyce architektury, w: Kuryłowicz E. [red.] Architektura. Bezgłośny przekaz głośnych emocji. Integracyjna rola miejsc duchowych dla mieszkańców miast XXI wieku, Wydawnictwo Agencja Kanon, Warszawa 2007, s. 74–83
- [5] Szymgin B. [red.], Adaptacja obiektów zabytkowych do współczesnych funkcji użytkowych, Lubelskie Towarzystwo Naukowe, Międzynarodowa Rada Ochrony Zabytków ICOMOS, Politechnika Lubelska, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Warszawa – Lublin 2009
- [6] Szymski A., Kanon formy architektonicznej w kościele katolickim. Tradycja i współczesność architektury sakralnej, Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Szczecińskiej, Szczecin 1990
- [7] Tajchman J., Adaptacja zabytków architektury w świetle współczesnej teorii ochrony i konserwacji dóbr kultury [w:] Konserwacja, wzmocnienie i modernizacja budowlanych obiektów historycznych i współczesnych, Red. G. Rakowski, Kielce 2001, s. 131–142
- [8] Wąs C., Antynomie współczesnej architektury sakralnej, Muzeum Architektury we Wrocławiu, Wrocław 2008